

JUHÁSZ FERENC MEGKÉRDEZETTSÉGE

UTASI CSABA

Nincs még egy költőnk, akinek munkásságát oly intenzív kritikusi érdeklődés kísérné, mint a Juhász Ferencét. Csaknem indulása óta pró és kontra értékelések kereszttüzeiben áll, s jelenvalósága legszebb bizonyosságaként kiteljesedő életműve újra meg újra váratlan, nehezen csillapodó vitákat gerjeszt. Ma is érvényesnek látszik hát, amit Domokos Mátyás így fogalmazott meg a hatvanas évek derekán: „Juhászról, Juhással vagy Juhászért vitázni körülbelül annyi, mintha magáról a költészetről, magával a költészettel s magáért a költészetért vitakozna az ember.” Annál inkább, tehetném hozzá, mert Juhász Ferenc, első korszakának felhőtlen periódusát leszámítva, az állandó megkérdettség lázában él és alkot.

Az első és alapvető kérdéseket a lét adta föl neki. „Kölyökkorom óta izgatnak, lázban tartanak a természet dolgai és tényei: az egykoriak és a maiak, a természet mai létformái, alapformái, szerkezetei és mámorító létezői, és a már csak az emberiség emlékezetében: a mítoszokban és a mesékben, vagy a tudományos szakkönyvekben élők” – vallotta 1964-ben korai megszólíttatásáról, amelyre azonban a pálya elején még nem adhatott hiteles költői választ. A negyvenes évek második felében, amikor egy végsőig dehumanizált, a történelemnek csaknem minden szennyét és szégyenét fölhalmozó korszak után az „ígéret földjén” találta magát, leomlani látszottak a társadalmi valóság és a költői-emberi én közötti mindenkori válaszfalak. „Országnyira tágult” szívvel nézett szét maga körül, s szemlélődésében a lét és a társadalmi élet csodái harmonikusan és tartós harmóniát ígérően kiegészítették egymást. Naiv, rendületlen és látszólag kikezdehetetlen hitét azonban csakhamar a legdurvább eszközökkel rombolni kezdte a rendszer, mely az ember felszabadításának eszméit hirdetve valójában egy újabb történelmi rabság cellájának megépítésén fáradozott. A magyar jelen ismét „dérsvitág” lett, a fiatal költő a tapasztalatok súlya alatt kibillent egyensúlyából, és a boldog lázadás lehetőségétől megfosztva a világot már korántsem látta oly egyszerűnek, áttetszőnek, magá-

tól értetődőnek, mint húszéves korában. Noha eredetileg nem készült a „látomásos költő” szerepére, a világgal való konfrontálódása után mégis a víziók felé kellett indulnia. Amíg az ellentét elemi erővel fennállt, hatása rendkívül termékenyítő volt, annál inkább, mert a zaklatott időket a költőre zúduló támadások csak még nyomasztóbbá tették. Amint viszont a kényszer szorító ereje gyengülni kezdett, Juhász Ferencben azonnal fölmerült a merre és hogyan tovább kérdése. „Kis világa” felé, mely egykor harmóniával kecsgettette, a forradalom után már nem mutatkozott út. A hallgatás, a töprengés évei következtek, nyomasztó kérdések vették elő, úgy találta, mindent előlről kell kezdenie, sőt még a nyelvet is újra kell formálnia. Csak négy-öt év elteltével eszmélt rá, hogy tetszhalottságának okait nem önnön bensőjében, hanem odakinn, a tetszhalott valóságban kell keresnie, hogy tehát költői eredményeiből semmit sem kell megtagadnia, elhagynia: az út folytatható.

Minthogy teljes egyensúlyának helyreállításáról a megpróbáltatások ellenére sem mondott le, a folytatást magasabb szinten képzelte el. Maradéktalanul elfogadta a lét kihívásait, belegázolt annak állandó áramába, s miközben a mindenség „örök jelenének”, „emlék-múltjának” és „halál-jövőjének” térségein újabbnál újabb meglepő jelenségek és rejtélyek tömkelegével találkozott, egy kicsit úgy járt, mint Hans Castorp, aki a varázshegy időtlen idejében rádöbben, hogy az anyag végső felosztása, elaprózása pillanatában tulajdonképpen a csillagászati kozmosz tárul föl előttünk. „Vajon tilos-e azt képzelni, hogy az atomnaprendszerek, az anyagot felépítő naprendszerrajoknak és tejutaknak egy-egy planétája, e belvilági égitestek egyike vagy másika történetesen éppolyan állapotban van, mint amely a földet *az élet* lakhelyéül alkalmassá teszi?” – elmélkedtetí Thomas Mann szelíd ironiával az élet „félített gyermekét”, majd nyomban meg is adja vele a választ: „A belvilágbeli csillagtest »kicsinysége« kevéssé helytálló kifogás volna, mert kicsi és nagy aránya, mértéke már régen elveszett, legkésőbb abban a pillanatban, midőn a »legkisebb« anyagrészekké kozmikus jellege megnyilvánult; és a kinn és a benn fogalmi is némileg meginogtak. Az atom világa »kinn« volt, mint ahogy a Föld, a csillag, amelyen lakunk, szerves szempontból nézve valószínűleg mélységesen »benn« volt. Nem szólt-e egy ábrándos merészségű kutató »tejútállatok«-ról – kozmikus szörnyetegekről, melyeknek húsa, csontja, agyveleje naprendszerekből épült fel?”

Juhász Ferenc persze nem Hans Castorpként csodálkozik rá a mikro- és makrokozmosz, a külső és belső végtelen jelenségeire, anyagszerkezeti ismeretei azonban ennek ellenére „varázshegyí” következtetések levonására készítik költői képzeletét. Elsősorban a mindennapi viszonylatokból való kiszakadását megéneklő *A szarvassá változott fiú kiáltóása a titkok kapujából* című versében, ahol a következőket olvassuk: „minden sejtmem nagy gyár, atomom naprendszer, / heregolyóim a nap-hold, a tejtút gerincvelőm, / az úr minden pontja testem egy-egy része, / galaktika-fürtök agyam egy sejtése.”

A lét áramán „belül” eszmélkedő költői tudat azonban nemcsak ámul a

szerves és szervetlen anyag, a folytonos újrakezdés és lepusztulás kifogyhatatlan alakzatain, hanem egyttal falakba is ütközik, melyeken nem tud átlátni. „Mi akarja, hogy létezés legyen?” – kérdi ilyenkor, a megismerés végső határáig merészkedve, válaszáds helyett azonban érthető módon csak újabb kérdéseket vehet fel. Ilyeneket: „Az anyag önmaga dönti el sorsát?”, „Honnan tudja az anyag, hogy azt kell tennie, amit tesz?”; „Mi adta az anyag legkisebb részecskéinek a célszerű valamivé-alakulás információit?” Mennyire rokon ez a kérdédfeltevés Heisenbergnek azzal az elképzelésével, miszerint az atom alkotóelemei „bizonyos értelemben csak formák, amelyeket az energia akkor vesz fel, amikor anyaggá akar válni”. Azt természetesen Heisenberg sem mondja, mondhatja meg, hogy miért, mikor, hogyan „akar” az energia anyaggá válni. A rejtély megoldását a tudományra bízza, az *egyszer-re*, a *talán-ra*, s ebben megnyugszik. Juhász Ferenc viszont, a József Attila-i értelemben „szertelen” képzelet foglya, nem tud beletörödni a végső falak meglétébe. A beletörődés társadalmi otthontalanságát létbeli otthontalansággal tetézné, épp ezért a sóvárgott egyensúlyt megteremtendő túllép a racionális határokon: szokatlanul, rapszodikusan megnöveli, olykor abszolutizálja a költő és a költői alkotómunka szerepét, jelentőségét. A költészet mágikus hatalmú anyagmozgató erő, véli, mely nemcsak hogy meg tudja változtatni a világot, hanem „mindenséget-átítató hatása van, mindenütt jelen van a világegyetemben”. Ennek megfelelően mondja ki egy helyt: „Bennem van annyi erő és romantika, hogy valljam: a költészet le tudja fogni a Gonosz kezét.” Másutt, Jézus halának és kenyérének példáját fölhozva, így demonstrálja meggyőződését: „Hiheti-e (ti. a költő), hogy kenyere szárazabb és hala bűdösebb, mint a Legendabelié, és szava csak holt levél az Életfa ágán? Nem és nem!”

Ez a fölfogás, mely egy Isten nélküli korban isteni attribútumokkal ruházza föl a költészetet, helyenként sajátos dichotómiát eredményez Juhász Ferenc költészetében. Gondoljunk csak *Az éjszaka képeire*. Az oratórium, eltekintve a bevezető akkordoktól, nagyjából két részre tagolódik. A föltételezett atomháború utáni képsorokra és a zárórészre, melyet kontrapunktnek szánt a költő. Ma már egészen nyilvánvaló, hogy a „növény-dodekafónia, állat-szürrealizmus, rovar-egzisztencializmus, madár-atonalitás” éjszakai képözöne jóval értékesebb, mint a megidézett rémségekkel szembeállított záradék. Ott a költői látomás szabadon szárnyal, a nyelvi fantázia ereje teljében mutatja magát, és az oly sokszor emlegetett biologizmus is hibátlanul funkcionál. A záradékban viszont, midőn a „Mindenség-molekulá”-ra, a földre boldog úri lények érkeznek a megmaradottak kimentésére, törést hozón színre lép a költő: „És akkor a költő megfogja asszonya kezét, és kiáll a vérző agyag-csoportból. / Meghordja tekintetét a rom-sivatagon, fölneéz a halál-bundájú égre.” Nem véletlen, hogy ebben a nekikészülődésben Bori Imre már a hatvanas évek közepén a „költő teátrális, romantikus pózá”-t látta meg. Ennél is fontosabb azonban, ami az oratóriumban a teátrális gesztust követi. A költő ugyanis az „új lét Orfeusza”-ként programot ad, amely a tiszta értelem mindenhatóságát emeli ki.

„Mi az Emberiség új ősszüldői leszünk, s leszünk okosabb atyái s anyái eljövendő népeknek, s leszünk új törvények nemzöi is. Nemzöi és nevelöi. Nevelöi és megtartöi. És elmondjuk majd az új-Emberiségnek, ami volt és megtaníttuk a jövendőre” – hirdeti a költö, s ennek a már-már aufklérista hitvallásnak aztán a Kórus biztatása ad még nagyobb nyomatékot: „Rázd le a némaság rühes éveit. Kezdd hát világmegváltó táltos-éneked.”

Önként adódik a kérdés, hogy *Az éjszaka képeiben* miért következik be a törés: a teljes értékű látomást miért váltja föl programos indulat? A választ részben az akkori művelődéspolitikai helyzet kínálja. Nem feledhetjük ugyanis, hogy Juhász Ferenc költészetét, főként hivatalos helyekről, újra meg újra érttetlennek, sötétnek, absztraktak, pesszimiztának bélyegezték, s még ha egyesek kezüket nyújtották is felé, abban is az ideológiai kioktatás „diszkrét bája” volt a mértékadó. Tóth Dezső például, s épp *Az éjszaka képei* kapcsán, még 1967-ben is azért tartja Juhász Ferenc költészetét kérdésesnek, eszmeileg és művészileg is dilemmatikusnak, mert, úgymond, „nem tudta még maradéktalanul megoldani” a tudományos világkép „korszerű értelmezését”; mert „nem tudja még tudományos világnézet és tudományos világkép zavartalan harmóniáját megteremteni”. Annak ellenére, hogy a megbélyegző minősítéseket versprózáiban és interjúiban Juhász Ferenc rendre elutasította, a tudományos világnézet oltárához pedig nem volt hajlandó odatérdelni, föltehető, hogy a külső nyomás mégiscsak hozzájárult a költemény optimista deklarációjának megszületéséhez. A fő okot azonban másutt látom, magában a költőben, abban a meggyőződésében, hogy a vers a XX. század második felében is orfeuszi energiák hordozója lehet.

Erről azon megnyilatkozásai tanúskodnak félreérthetetlenül, melyekben a világváltoztató, a Gonosz kezét lefogó, jézusi hatalmú vers „modelljét” körvonalazza. A költészet „Nem a lét utánzása, de azonos rangú lét teremtése” – mondja egy 1966-os interjúban, majd később, *A költészet és a jövő* című prózaversben így ismétli meg a gondolatot: „A költészet mintája a Mindenség. De a költészet dolga nem a Mindenség utánzása, hanem azonos-rangú Mindenség teremtése.” Ezen az úton legmesszebb talán mégis *A művészet boldogsága* című esszében megy el: „... a művészet nem érheti be a mindent megértéssel, de a mindent-teremtés kínja vár rá, isten-teremtés és világegyetem-megvalósítás, szerelmes világnemzés és áradó óriás-halál”.

A mindenséggel azonos rangú vers azonban megalkothatatlan, már csak azért is, mert bármennyire erős nyelvi fantázia rendezze is el a szavakat, azok lírai struktúrává szerveződve sem válhatnak a létezés önértékű tényezőivé, ki vannak szolgáltatva az olvasónak, csak általa léphetnek ki, akkor is csak időlegesen, a verstér homályából. Meggyőzően példázza ezt a *Gyermekdalok* című eposz, melyben a költő a „mindent felhasználás” elvét követve a nyelvben, látomásban, látványban, tudományban, történelemben, mítoszban, természetben és a már csak ihletével fölfoghatóban létezők grandiózus tárházát készítette el, a több mint tízezer soros képáradat azonban mégsem válhatott a min-

denséggel azonos rangú evidenciává. Ellenkezőleg, a létezők maximális mozgósítása valójában magát a művet tette problematikussá, mint azt a juhászi költészet alakulását prekonceptió nélkül követő kritika is észlelte annak idején. Somlyó György például a „nyugtalanító mértéktelenség”, a „csüggesztő tagolatlanságok”, a „gigantikus túlzások”, az „olykor ijesztő aránytévésztések” ielenségeire figyelt föl, Bodnár György pedig már e jelenségek okát is megvilágította, mondván: „megnevező, felsoroló szenvedélye kiszorítja a dolgok összefüggésének fogalmait, amelyek pedig a világ birtokolásának éppúgy eszközei, mint a dolgok nevei”.

A létre rákérdező Juhász Ferenc után – vagy mellett – a költői művekkel bizonyosságot kereső Juhász Ferenc is falakba ütközött tehát. Épp ezért a hetvenes években, már *A halottak királyát* is maga mögött tudva, mind intenzívebben veti föl és járja körül a hit kérdését. De nem önismétlőn. Korábban, ha a hiábavalóság gondolata kísértette, mindig megtalálta a számára biztonságosnak látszó egérutat. Valahányszor a teremtőerők történelmi kudarcaival, vereségeivel, nagy megszegyenüléseivel vetett számot, a mégis nevében el tudott rugaszkodni a mélyponttól, s a fejlődésben bizakodva a jövő felé mutatott, amely majd megszünteti a gyalázatot, és tért nyit a jobbra érdemes emberiség előtt. Hitének ezt az alapképletét látszólag a hetvenes években is megtartja, prózaverseinek és esszéinek dinamizáltsága, zaklatottsága, kérdőjeleinek sokasága azonban sejteti, hogy időközben valami mégiscsak megváltozott. Ennek érzékeltetése kedvéért hadd hivatkozzam *Miért hit? Miféle hit?* című esszéjére. Mint általában, itt is a „hit nélkül nem lehet” konstatálásával indít, majd az általánosból „kigyűrődő”, „kiboldoguló” művészi lényeg titkait fűrkészve hosszasan és gyönyörködtetőn elidőz Lucas Chranach *Pénzváltójának* legyénél, amelyben az „elemi lét erői és akarata szerint megszerkesztett igazság”-ot pillantja meg, hogy aztán elég váratlanul zuhogtatni kezdje a kérdéseket: „De miért gyötör a valóság gyászgyönyöre, a hit gyönyörgyásza mindig? Miért? Miért? A valóság? A hit? És tudom: *mi a valóság?* Fogom tudni majd: mi a valóság? És a gyász? És gyász ez a gyönyör? Gyász a megismerés? Gyász a megismerés, a fölismerés szomja, a megismerés éhe? Töprengés ne öl meg! Töprengés: halálommal mit fogok megtudni majd? Akkor tudni fogom már a valóságot: test-rohadva, szellem-rothadottan, az anyag-szellem elfolyósodásában, elfolyásában? Amikor minden, *ami élve voltam*: elolvad a földben. Lesz az bizalmam végleges megsemmisülése? És hitemé? És mit tudok majd akkor a létről? Az egyetemestről?”

A kérdéseknek ez az örvénylő, torló áradata plasztikusan érzékelteti Juhász Ferenc lírai magatartásának alapvető determinánsait. Nemcsak hitének és megismerésvágyának „túloldalára” vet közvetve fényt, hanem velük összefüggésben halálélményére is, amely azonos intenzitású ihletője munkásságának. Csakugyan a halál költője volna hát, aki félelmében nagyon-nagyon fűtyörészik, ahogyan gondolatébresztő tanulmányában Radnóti Sándor véli? Nem hiszem. Fűtyörészni fűtyörészik ugyan, mint mindannyian, ha elménk-

ben túl tolamakodón lép fel a magunk halála, szorongása azonban túlmutat a profán halálfélelmen. Juhász Ferenc elsősorban nem attól fél, hogy a természet rendje szerint egyszer neki is el kell jutnia a végső metamorfózisig, hanem inkább attól, hogy nem ismerheti meg a lét titkait, hogy „dolgavégezetlenül” kell visszalépnie az öntudatlan örökkévalóságba, hiszen az élet, úgy látszik, nem engedi meglesni magát. Megkérdozettségének gyönyörgyászát vagy gyászgyönyörét tehát a mindenségáhitat és a parcialitásra ítéltség óriási kontrasztja indukálja, melyet újra meg újra művekkel próbál ellensúlyozni. Valahogy úgy, mint Proust is, akinek erőfeszítése Camus szerint arra irányult, hogy a „makacsul szemlélt valóságból kiindulva (. . .) mással nem helyettesíthető világot teremtsen, mely egyedül az övé, az ő győzelmét jelenti a dolgok illékony-sága, a halál fölött”.

Az pedig, hogy a győzelem a vágy tárgyát illetően csakis pirruszi lehet, nem sokat számít, hisz a mű közben épült, és épül tovább.